

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

СССLXXXV

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

КЊИГА 17

Примљено на VI скупу Одељења језика и књижевности
од 22. септембра 1998. године

Уредник
академик
ПРЕДРАГ ПАЛАВЕСТРА

БЕОГРАД
1998

ИРЕНА ГРИЦКАТ РАДУЛОВИЋ

О ДЕРИВАТИМА НА -АР И -АЧ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Усмеравајући пажњу на суфиксе *-ар* и *-ач* у савременом српском језику посматране одвојено од основа уз које су стављени, не бисмо могли одмах дефинисати њихову самосталну семантичку вредност, њихову улогу у деривацији – слично као ни код (данашњих) *-ник*, *-иц*, *-ица* и појединих других. Претпоставка која се прва намеће јесте да се помоћу та два суфикса граде имена вршилаца радњи, *nomina agentis*. Али речи као *зџлавкар* или *ојџирач* и многе друге томе не одговарају: наилази се на мноштво отклона од основне асоцијације. Могу се постављати хипотезе да су онда у питању или учинци значењских померања, својеврсна фигуративност и сл., или задржана појединачна сведочанства из епоха ранијих употреба датих суфикса, територијална варирања, или да се догађа нека сасвим независна творба по морфолошкој аналогiji. О томе постоје разматрања у досадашњој литератури. За нас је изазован проблем – зашто се, на пример, појављују случајеви типа *јевач* (а не *јевар*), и истовремено *кувар* (а не *кувач*), иако су обе ове стандардне именице, изведене од сличних респективних глагола, недвосмислене *nomina agentis*, а зашто постоје и *возар* и *возач*, и да ли између ових двеју лексема има какве значењске разлике. Такође искрсава питање да ли сам суфикс, у нашем случају *-ач* показује тенденцију пружања друкчијих семантичких вредности изведеницама које се иначе уобичајено граде са *-ар*.

Приликом проучавања суфиксације (српскохрватске одн. српске) већа је пажња досад била обрађана на наставак *-ар*, или наставке који се завршавају на *-ар*, те поводом њега указујемо на следеће посебне радове.

Р. Бошковић, *Нешто у употреби наставак -ар у једној групи њуђих речи*, Наш језик I св. 7, Београд 1932, 205–209; М. Кравар, *О именцама иџеног подријетла на -ик или -иџар*, Језик II, бр. 4, Загреб 1954, 102–107; М. Анџић-Обрадовић, *Semantiџка и морфолоџка структура именца које знаџе лica, изведених потоџи суфикса -ар*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву IV, Сарајево 1968, 208–228 (са нагласком на значењској анализи); Стј. Бабић, *Tvorba imenica sufiksима на -ар*, Filologija 10, Загреб 1980–1981, 141–150

(са нагласком на проблемима грађења и акцентуације). У опширној студији (докторској дисертацији) О. Ристић, *Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романистичарских јесника*, Јужнословенски филолог XXVIII/1–2, 1969, 221–320 и XXVIII/3–4, 1970, 387–451, има поред осталог и анализа изведеница на *-ар* и на *-ач*. Скрећемо пажњу на кратак чланак Д. Гортан-Премк, *О сѝрукѝури и семантици дериваѝа*, Наш језик XXX/1–5, 1995–1996, 76–81, и нарочито на њену књигу *Полисемија и организација лексичког сисѝема у српскоме језику*, Београд 1977, 1–188, где се о деривацији говори посебно на стр. 126–139.¹

Колико нам је познато, о суфиксу *-ач* није било значајнијих посебних радова. Разумљиво, у обухватнијим граматичким и сродним делима опште садржине наводе се и ови суфикси.

Овде ће се само у главним цртама поновити запажања о дериватима на *-ар* (делом на *-ач*) која постоје код споменутих аутора, она која имају нешто од принципске вредности за даље закључке.

Проучаваоци наглашавају да именице на *-ар* значе првенствено имена вршилаца радњи (то се констатује и за именице на *-ач* уколико се и оне узимају у обзир). Истичу се даља гранања и варијетети значења који из тога произилазе. Показује се једна од основних подела код речи на *-ар* – називи занимања и називи пригодног или повремениог бављења, *nomina professionis* и тзв. *nomina actoris*. Та два огранка стварају и даље, тј. током језичке употребе, сваки за себе различите семантичке реализације. Затим, има мноштво деривата са сасвим удаљеним значењима.

Морфолошке анализе сведоче о томе да су овакве именице у највећем броју случајева девербативне и деноминативне, врло се ретко појављују извођења од неких других врста речи.

Пошто смо разгледали грађу, закључак је био да међу дериватима на *-ар* преовлађују изведенице од именица.² Примери (редослед према атерго речнику, преглед није комплетан): *хлебар, рибар, ѓробар, собар, колачар, месечар, клиничар, сѝочар, цвећар, виноѓрадар, рудар, лаћар, млекар, ѝаѝкар, љускар, сѝлеѝкар, ѝчелар, скелар, циѓлар, соколар,*

¹ Текстови Д. Гортан-Премк, модерно концептовани, обрађују проблематику деривације из друкчијег аспекта него наш прилог. Тамо где се проблеми додирују („померена” значења у деривираној лексици), ми не улазимо у комплетно сагледавање, пошто указујемо углавном само на улогу творбених форманата, на одређене суфиксе и њихов семантички унос (и то без њихових моционих елемената и могућних тзв. субјективних доградњи – деминутивност, пејоративност). Поменута ауторка анализира слојеве семантичке садржине у основама изведеница.

² Грађа је узета из атерго речника: Ј. Матешкић, *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen I–IV*, Визбаден 1965–1967, уз употребу других речника у случајевима неопходних ближних обавештења. *Речник савременоѓ српскохрватскоѓ књижевноѓ и народноѓ језика* Српске академије наука и уметности наводи се као Речник САНУ.

уљар, крчмар, крмар, шумар, градинар, ланинар, лешинар, шаинар, кљунар, крзар, бубњар, месар, адресар, злашар, врашар, паркешар, ђубрешар, ковшар, коршар, субошар, шошар, славар, бравар (према брав) и брџвар (према брава), шљивар (трговац шљивама) и шљивар (место где расту шљиве), козар, сиражар, књижар, ужар итд. итд.

Изведенице од глагола: џлачар, владар, видар, зидар, дрндар, џлар, вајар, клесар, шесар, исар, сисар, шозивар, преживар, чувар, кувар, возар итд.

Има разлога за претпоставку да је основна служба тог суфикса, барем у оним деловима словенског ареала где је она показивала недвосмислени развој, било грађење *nomina agentis*: најсажетије казано „онај који ради нешто” (ако је основа глаголска) и „онај који се бави нечим” (ако је основа именичка). Не може се без подробних историјскојезичких истраживања знати у којим је епохама општесловенског одн. јужнословенског одн. српског језичког трајања настајало неко значењско гранање, за каква и имамо потврде у датом прегледу.

Један сегмент тог питања представља и само време када се јављала одређена лексичка основа за суфикс, одговарајућа реалија чији би се назив употребио. Овде нисмо узимали у обзир деривате од страних основа (често блиске директним позајмљеницама), типа *банкар*, *милиционар*; међутим, запажамо у новије време, посебну тенденцију грађења за коју није карактеристично управо то да је сама основа страног порекла, него факат да се изведенице граде по у г л е д у на такву савременију, интелектуализовану лексику. *Адресар* је „списак адреса”, *субошар* „онај за кога субота има значај у верском аспекту”, *клиничар* „лекар на клиници”; па и *просветар* – реч од домаће основе али врста имитације модерних изведеница, „просветни радник као службени положај”, слично *зашишар* (из дневне штампе) „урбаниста који се брине о заштити старих грађевинских вредности”, *шозивар* „онај који по службеној дужности разноси позиве”.

Наш за ову прилику израђени преглед деривата на -ач сведочи да међу њима преовлађују девербативи. Упадљиво је мањи број деноминативних изведеница. Примери (иста напомена поводом ексцерпције као и у вези са суфиксом -ар): *вежбач*, *баџач*, *нашадач*, *шришведач*, *прекидач*, *окидач*, *џудач*, *шоџач*, *шроизвођач*, *слаџач*, *шомач*, *нашељач*, *јахач*, *сшајач*, *освајач*, *обијач*, *ушијач*, *бријач*, *одвијач*, *кројач*, *скакач*, *шодсшрекач*, *ушикач*, *шришискач*, *хушкач*, *шкач*, *шељач*, *скушљач*, *забављач*, *ушрављач*, *нашшављач*, *шредузимач*, *одашшњач*, *кошач*, *обарач*, *удварач*, *разарач*, *жарач*, *оверач*, *иџрач*, *бирач*, *ошширач*, *швирач*, *орач*, *ошширач*, *шодмешач*, *шокрешач*, *шешач*, *чшшач*, *шашшач*, *оџришач*, *чшшач*, *шредавач*, *одџајивач*, *ушемељивач*, *оснивач*, *уцењивач*, *шокривач*, *шойисивач*, *расшшшивач*, *казивач*, *изазивач*, *шроузроковач*, *дувач*, *налазач*, *резач*, *клизач*, *ложач* итд. итд.

Деноминативне формације овде су махом мање курентне у обичном говору: *космач* „космат човек” (у основи лежи сасвим изгубљено *косма* „чупава длака”); *басмач* „онај који баја” (постоји *басма*); *кракач* „човек који корача ногама сличним крацима” или „кракати правокрилац” (инсект; према Речнику САНУ). Може се наићи на дилему (тога има и код деривата на *-ар*) да ли је дериват деноминативан или девербативан. *Шакач* је „боксер, онај који се бори шакама”, али се употребљава и глагол *шакаџи* „боксовати”. Постоје неоспорно деноминативне изведенице, у којима се теже дефинише семантичка веза наставка са основом: *џлавач* „животиња са великом главом; главичаста биљка”; можда и „глават човек”; *џљивач* „врста корала који личи на клобук печурке” (према Речнику САНУ); *колач* „врста хлеба округлог облика” (стара словенска реч; веза са *коло* за данашње језичко осећање је изгубљена).

Девербативне именице на *-ач*, многобројне, практично неограничених могућности умножавања, значе у највећем броју случајева имена радника, као што се то и види из горњег списка. Слично као код деривата на *-ар*, има даљих прелаза; највише у *nomina instrumenti* при задржаном или изгубљеном одн. практично непостојећем називу вршиоца: *бријач* „берберин; ножић за бријање”; *џокреџач* „радник, иницијатор; део машине”; *резач* „мајстор; алатка”; а затим: *ојасач*, *оџријач*, *усисивач* итд.

О великој продуктивности ове деривације недвосмислено сведоче именице покрајинске, необичне, или чак, што није искључено, индивидуално употребљене а ипак забележене по речницима: *оџребач*, *џримишач*, *викач*, *јављач*, *џреклајач*, *досађивач*, *расуђивач*, *очекивач*, *закашњивач*, *нарушивач*; *џласовирач* итд. Многе такве именице имају стандардну варијанту са друкчијим наставком: *искоришћивач*–*искоришћивалац*, *џроваљивач* – *џровалник* и др.

Неки речници за извесне парове типа *словослађар* – *словослађач* дају информацију да су им употреба и значење једнаки. Према Речнику САНУ између *возар* и *возач* постоје мале „унакрсне” разлике, утолико што су значења „онај који управља колима, кочијаш” и „онај који тера чамац или скелу” ближа уобличењу *возар* него *возач*, док је „војник који се стара о топовској запрези, коморџија” везано само за *возар*, а „управљач моторног возила” и „запрежно грло које служи за вучу” – само за *возач*. Према итом речнику *веслач* је обичније (или правилније) него истозначно *веслар*.

Вредни су пажње случајеви семантичке неједнакости између таквих деривата (тј. девербативних имена вршилаца радњи) на *-ар* и на *-ач*, неједнакости која испољава међусобно аналогне тенденције разлижења. *Гуслар* је „онај који, захваљујући своме знању, вештини, гусла у одговарајућим приликама и пева уз гусле” – *џуслач* „који се у конкрет-

ној ситуацији прихватио гусала, стао да гусла"; *чешљар* „онај коме је занат да израђује чешљеве” – *чешљач* „који сада, или повремено, чешља друге, који се показују како зна да чешља”; *шесар* „онај који се бави тесањем као својим занатом” – *шесач* „који уме да теше па је ту и тамо, или сад, пред нашим очима, тиме забављен”, итд. Тако је ово бар за нашу савремену језичку компетенцију.

Основни је закључак да изведенице када су на *-ар* чешће означавају *nomina professionis*, а на *-ач* *nomina actoris* (не узимајући у обзир њихова даља значењска рачвања и развој). Прве означавају лица која се баве струком какву су изабрали или какву им је живот одредио. Друге упућују на извршиоце неких радњи, на оне о којима се саопштава шта у одређеном моменту или у извесним ситуацијама раде; овим другим дериватима пре одговара негативна одредба, тј. „онај који ради нешто што му иначе није професија” (*измишљач* може целог века да измишља, да му је то у природи, али измишљање није научена друштвена делатност).

У овим случајевима, дакле, показана дистинкција приметније долази до изражаја него у оквирима самог извођења на *-ар*, која је такође била напред споменута: ова сада истакнута могла би се назвати дистинкцијом вишег реда у суфиксалној деривацији.

Та димензија разликовања преклапа се са другом – са све продуктивнијим грађењем имена радника на *-ач* уопште, и све успоренијим у тој служби на *-ар* (осим оних имена која спадају у показану модернизацију стварања деривата).

Поставили смо питање зашто се каже *їевач* а не *їевар*: бити оперски или хорски певач јесте управо стално занимање (аналогно напоредо наведеном *кувар*), а не извођење *ad hoc*. Ту се уграђује још једно тумачење: домаћа имена оних сталних занимања која се данас ипак завршавају наставком *-ач* указују једним делом да су се и сами такви позиви уобличавали и устаљивали у нешто каснијим епохама. На пример, онај коме је стално бављење раније било да пева називан је *їојац*,³ како се и данас зове када је реч о црквеном појању. Стварање позоришта или световних професионалних хорова пало је у модерније време, барем код нас, када је то и коинцидирало са све богатијом творбом именица на *-ач*, одн. њеним употребним потенцирањем уколико су већ постојали старији узори истог или сродног значења. Такво објашњење одговара и примерима као што су садашња имена занимања *чистач* (ципела), *оштрач* (ножева, маказа), *їоливач* (улица). Разуме се, примери које смо у могућности да нотирамо захваљујући речницима и другим текстовима нису сви забележени управо онда када су и почели да улазе у језичку употребу, тако да су изнете констатације делимично

³ Још старије *їевац*, *пївѣць*, в. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сїарина срїпских*, Београд 1863–1864, други део.

провизорне, мада највероватније одговарају историјским језичким усмерењима.

Деривација путем суфикса *-ач*, поред показане семантичке карактеристике, садржи један врло специфичан значењски огранак, тачније казано семантички заматак, који се такође уочава при конфронтирању са изведеницама од истих основа а са суфиксом *-ар*. Од „онога који није професионалац” значењски развој води ка „ономе који је назови мајстор, нестручњак, шарлатан”. Тако смо, анкетирајући особе са добрим језичким осећањем, добили одговоре да *сликар* значи уметника у своме послу, а *сликач* би значило „аматер, мазало”; слично томе *зидар* је изучени радник, а *зидач* – „када би реч постојала, био би онај који сад нешто зида, али то није прави зидар, он покушава, петља се...”. То је потенцијална, још неразвијена категорија са диспозицијом према семантици ниподаштавања, иронисања. (Неких речи тако обликованих има у старим или покрајинским изворима без наведених специфичности; за *зидач* се у Речнику САНУ даје пример са значењем „зидар” у једном извору из 1932. г.).

Домаће именичке речи са суфиксом *-ар* током времена су стекле у језику разна побочна, фигуративна или друкчија значења, и тада су се, тако рећи, почеле делимично „заустављати”, док су именице са *-ач* „оживљавале”, те и даље стичу своју дисперзију. Ово се слаже са чињеницом да су се семантичке вредности деривата и раније развијале на различите начине, другим речима да сваки дериват може, или у историјској перспективи чак највероватније и мора имати своју лагану значењску еволуцију – или инволуцију – можда понекад само на стилском плану. Анализа дата у поменутој студији О. Ристић (а у њој је реч о лексици романтичарских песника, и то такође и са хрватске територије) сведочи о невеликим разликама према ситуацији коју налазимо данас у подударним категоријама, у стандардном српском изражавању.

Преглед сличан овоме који је овде дат, који би био урађен на основу грађе из словенских језика уопште, сигурно би на посредан начин пружио потврде за одсуство семантичке стагнације у њој, како је то доказано или наговештено у вези са српским језиком.

Ирена Грицкат Радулович

О ДЕРИВАТАХ НА *-АР* И *-АЧ* В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье показано, что деривация на *-ар* происходит в большинстве случаев от исходных именных основ, реже от глагольных, тогда как в дериватах на *-ач* наблюдается обратный случай. В образованиях первого из двух приведённых типов преобладает семантика носителя профессии, а в образованиях второго типа – носителя действия. Деривация на *-ач* в сербском языке принимает в нынешнее время всё более широкие размеры, и выявляет тенденцию дальнейшего семантического разветвления.